

কাব্যপ্রকাশ

দশম উল্লাস

উপমা:

অর্থালংকার-সমূহের মধ্যে উপমা প্রধান। সাদৃশ্যমূলক অর্থালংকার সমূহকে বুঝতে হলে উপমা অলংকারকে সম্যক ভাবে জানতে হয়। কবিরাজ বিশ্বনাথ তাই উপমা অলংকারের ভূমিকায় বলেছেন-

**“অর্থালংকারস্থু প্রাধানাং সাদৃশ্যমূলস্থু লক্ষিতব্যেষ্টু তেষামপি
উপজীব্যস্তেন প্রথমম্য উপমালংকারমাহ।”**

সাদৃশ্যমূলিক অলংকার গুলি তিনভাগে বিভক্ত- ভেদপ্রধান, অভেদপ্রধান এবং ভেদাভেদ-প্রধান। উপমা অলংকারে ভেদ ও অভেদ উভয়েরই প্রাধান্য থাকে বলে অর্থালংকার সমূহের মধ্যে উপমা ভিত্তিভূমিরূপ। তাই আলংকারিক অপ্রয়দীক্ষিত উপমাকে রঙ মঞ্চের শৈলুষী বলেছেন।

মশটাচার্য ‘কাব্যপ্রকাশ’ গ্রন্থের দশম উল্লাসের প্রারম্ভেই উপমা অলংকারের লক্ষণ করেছেন-

“সাধর্ম্যমুপমা ভেদে”।

অর্থাৎ ভেদ বিদ্যমানে সাধর্ম্যের প্রতীতিতে উপমা অলংকার। এই সাধর্ম্য কার কার হবে, তা তিনি বৃত্তিতে উল্লিখিত করেছেন- “উপমানোপমেয়য়োরেব, ব তু কার্যকারণাদিকযোঃ সাধর্ম্যং ভবতীতি তয়োরেব সমানেন ধর্মেণ সম্বন্ধ উপমা।” অর্থাৎ উপমেয় ও উপমানেরই সাধর্ম্য হয়, কার্য-কারণাদির নয়। এখানে লক্ষণীয় যে উপমা অলংকারকে জানতে হলে উপমেয়, উপমান, সাধারণ ধর্ম ও সাধারণ ধর্ম (গুপম্য) প্রতিপাদক শব্দ বিষয়ে জ্ঞান আবশ্যিক।

লক্ষণে ‘ভেদ’ শব্দের গ্রহণের তাৎপর্যও উল্লেখ করেছেন বৃত্তিতে- “ভেদগ্রহণমনন্বযবচেছদায।” অর্থাৎ অনন্বয় অলংকারের থেকে ব্যবচেছদ বা ভিন্ন বোঝানোর জন্য লক্ষণে ‘ভেদ’ শব্দটির গ্রহণ করা হয়েছে।

মশটাচার্য উপমা অলংকারের প্রাথমিক ভাবে দুপ্রকার ভেদ করেছেন- “পূর্ণা লুপ্তা চ।” অর্থাৎ উপমা অলংকার পূর্ণা ও লুপ্তা ভেদে দুপ্রকার। এই দুপ্রকার ভেদের বিশেষতা কি তা তিনি বৃত্তিতে ব্যাখ্যা করেছেন- “উপমানোপমেয়-

সাধারণধর্মোপমাপ্রতিপাদকানামুপাদানে পূর্ণা, একস্য দ্বযোন্ত্রযাগাঃ বা লোপে
পুষ্টা।"

অর্থাৎ উপমান, উপমেয়, সাধারণ ধর্ম এবং ঔপম্যবাচক শব্দ এগুলির
উপস্থিতিতে পূর্ণোপমা এবং এগুলির একটি, দুটি বা তিনটির অনুপস্থিতিতে
লুপ্তোপমা।

পূর্ণোপমার দুপ্রকার ভেদ বিদ্যমান, যথা- শ্রোতী ও আর্থী। এই দুই প্রকার
আবার প্রত্যেকে বাক্যগতা, সমাসগতা ও তদ্বিতীয়গতা ভেদে তিনি প্রকার করে।
মশ্মটাচার্য এ বিষয়ে বলেছেন-

"সাঽগ্রহিমা।

শ্রোত্যার্থী চ ভবেদু বাক্যে সমাসে তদ্বিতীয়ে তথা॥"

যে উপমায় যথা, ইব, বা প্রভৃতি শব্দ এবং 'তত্ত্ব তস্যেব' (৫।১।১১৫) এই
সূত্রানুসারে ইবার্থক বত্ত প্রত্যয়ের দ্বারা সাদৃশ্য ব্যক্ত হয় তা শ্রোতী উপমা।
এগুলি যদিও উপমানের বিশেষণ তথাপি শব্দশক্তি বলে সাক্ষাৎভাবে শ্রবণমাত্রই
ষষ্ঠীর ন্যায় সম্বন্ধ প্রতিপাদিত হয়, তাই এগুলির প্রয়োগে ব্যক্ত উপমা শ্রোতী
উপমা।   মশ্মটাচার্য   বৃত্তিতে   বলেছেন-   "যথেববাদিশক্তা
যত্পরান্তস্যেব... তত্সন্ত্বাবে শ্রোতী উপমা।" তেন তুল্যং মুখ্যম্' ইত্যাদি উপমেয়ে
এবং 'তত্তুল্যমস্য' ইত্যাদি উপমানে, 'ইদং চ তচ তুত্তুল্যম্' ইত্যাদি এই
দুটিতেই তুল্যাদি (তুল্য, সমান, সদৃশ, সম ইত্যাদি) শব্দের প্রয়োগে শ্রবণাত্মেই
সাদৃশ্য প্রতীতি হয় না বাক্যার্থ অনুসন্ধানেই সাদৃশ্য বোধ হয়, এবং যেখানে "তেন
তুল্যং ক্রিয়া চেদ্বতি" (৫।১।১১৬) এই সূত্রানুসারে তুল্যার্থক বত্ত প্রত্যয়ের দ্বারা
সাদৃশ্য ব্যক্ত হয় তা আর্থী উপমা।

মশ্মটাচার্য সমাসগা উপমার বিষয়ে বৃত্তিতে বলেছেন- "ইবেন নিত্যসমাসো
বিভক্ত্যলোপঃ পূর্বপদপ্রকৃতিব্রহ্মং চ" ইতি নিত্যসমাসে সমাসগা। অর্থাৎ "ইবেন
নিত্যসমাসো বিভক্ত্যলোপঃ পূর্বপদপ্রকৃতিব্রহ্মং চ" এই বার্তিক সূত্রানুসারে ইব
পদের সহিত সমাসে সমাসগা উপমা হয়।

শ্রোতী পূর্ণোপমার উদাহরণ গুলি নীমে দেওয়া হল-

স্বপ্নেশ্চ সমরেন্তু ত্বাঃ বিজয়শ্রীন মুঞ্ছতি।

প্রভাবপ্রভবং কান্তং স্বাধিনপতিকা যথা॥।

অর্থাৎ যুদ্ধকালে প্রভুজ্ঞের উৎপত্তিহেতু আপনাকে জয়শ্রী স্বপ্নেও ত্যাগ করে না, যেমন পতিরূপ নারী প্রিয়তমকে ত্যাগ করে না। এখানে বিজয়শ্রী উপমেয়, পতিরূপ উপমান, ত্যাগের অভাব সাধারণ ধর্ম এবং যথা সাদৃশ্যের গমক, এই চারটির বিদ্যমানে পূর্ণোপমা। এখানে একটি বাক্যে উপমার প্রকাশ হয়েছে বলে তা বাক্যগতা ও যথা শব্দ দিয়ে উপমার শ্রবণ মাত্রই বোধ হওয়ায় শ্রোতী।

এরপর কাব্যপ্রকাশের দশম উল্লাসে প্রদত্ত উদাহরণ গুলি এবং তাদের বঙ্গানুবাদ তার সঙ্গে একটু আলোচনা করতে হবে। এর জন্য ডঃ বিজয়া গোস্বামী সম্পাদিত কাব্যপ্রকাশের নবম ও দশম উল্লাস পৃষ্ঠক থেকে এর সাথে কিছু প্রতিচ্ছবি যুক্ত করে দেওয়া হল। আপাততঃ পূর্ণোপমা ও লুপ্তোপমার সাধারণ ভেদ তথা পূর্ণোপমার ষডবিধ এবং লুপ্তোপমার প্রাথমিক পঞ্চবিধ ভেদ পড়ব বিশ্ববিদ্যাবিদ্যালয় শুরু হলে অবশিষ্ট অংশ পড়া হবে।

“इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” इति
नित्यसमासे समासगा ।

क्रमेणोदाहरणम् —

स्वप्रेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।

प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥ ४९३ ॥

चकितहरिणलोललोचनायाः

क्रुधि तरुणारुणतारहारिकान्ति ।

सरसिजमिदमाननं च तस्याः

सममिति चेतसि सम्पदं विधत्ते ॥ ४९४ ॥

अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्गतानां

दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।

शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो

लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बधार ॥ ४९५ ॥

गम्य हय । तेमनि तुल्यार्थे ‘बत्तिर’ योग हले (तेन तुल्यं क्रिया चेद्वितिः — पा. ५।१ ११५) ‘तार सঙ्गे तुल्य’ एই अर्थे उपमा हय आर्थी ।

‘इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ एই वार्तिकानुसारे (पा. २।१ १४, २।४ ७।) यथन इव पदेर सঙ्गे नित्यसमास हय तथन उपमा समासगा ।

विभिन्न प्रकारशुलिर उदाहरण देओया हयेछे ।

(१) ऋषेहपि ..... यथा ॥

एই श्लोके विजयश्री उपमेय, पतिरता उपमान, त्यागेर अताव साधारण धर्म एवं ‘यथा’ सादृश्येर गमक । एখानে एকটি बाक्ये उपमार प्रकाश हयेछे बলे तা बाक्यगत, एবं ‘यथा’ दिये उपमा बोানো हযেছে बলে श्रोतृ ।

(२) चकितहरिण..... विधत्ते ॥

एই श्लोকे कमल उपमान, नायिकार मूख उपमेय, रक्षिमाभा साधारण धर्म एবं ‘সমम्’ पदटि उपम্যের गमक । लक्ष्मीय, साधारण धर्म रक्षिमाभा कमलের धर्म रूपे उपस्थापित हय

न च तत्र धर्मस्यैकत्वे भेदकल्पनायामप्युपमानत्वं कल्पनीयमिति लाघवादुप-
मानत्वमेव कल्प्यते, न भेद इति मिश्रमतम्, तदसत्, असति भेदे उपमानत्वाप्रतीतेः ।
प्रकृतस्याप्रकृतत्वाभावादुपमानत्वस्याप्रकृतत्वघटितत्वात् । ‘पाणिरिवास्याः पाणिः’
इत्यत्र दक्षिणवामतात्पर्यकत्वे तात्त्विकभेदादुपमैव । एवं ‘रामरावणयोर्युद्धम्’ इत्यादौ
युगभेदविवक्षायामप्युपमैव, अन्यथाऽनन्वम् एवेति रूपके साधर्मस्य व्यङ्ग्यत्वाव्यति-
रेकेऽपि वैधर्मस्याप्युक्तिरिति । तयोर्व्यवच्छेदाय वाच्यमवैधम्यमिति । साम्यस्य
विशेषणद्वयं यद् विश्वनाथेनोपन्यस्तं तदशुद्धम्, तत्र तत्राङ्गभूतायां तस्यान्तत्वानपायात् ।
अन्यथा सङ्करोच्छेदप्रसङ्गात् ।

अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ॥

सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥ ४९६ ॥

गाञ्छीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।

दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥ ४९७ ॥

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूः, तथा जयश्रीस्त्वदासेवनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तेवैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालङ्कारः, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः ॥

न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्य-प्रतिभासादेव ।

रसादिरूपस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः । तद्रहितत्वेन तूदाहियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न दर्शनीयम् ।

अनुबाद : पूर्णा एवं लुप्ता ।

उपमान, उपमेय, साधारण धर्म एवं उपमा प्रतिपादकेर उप्लेख हले पूर्णा ; एकटि, दुटि वा तिनटिर लोपे लुप्ता ।

नि । ताइ एখানে पूर्णोपमा আদৌ হয়েছে কি না বলা কঠিন । যাইহোক বাক্যে উপমার উপস্থাপনা হয়েছে এবং ‘সম্ম’ উপম্যের গমক বলে বাক্যগা আর্থী উপমা ।

(३) अत्यायैते ..... वभार ॥

এখানে বিষ্ণুর বাহ উপমান, রাজা উপমেয়, ‘অত্যায়ত’ প্রভৃতি সাধারণ ধর্ম এবং ‘ইব’ উপম্যের গমক । এখানে ‘ভূজৈরিব’ নিত্যসমাস হওয়ায় সমাসগা এবং শ্রোতী উপমা ।

(४) अवितथ.....न केस ॥

এখানে সুরতরু উপমান, রাজা উপমেয়, অভিলষণীয়ত্ব সাধারণ ধর্ম, ‘সদৃশ’ উপম্যের গমক । ‘সুরতরুসদৃশাঃ’ এই সমাস ব্যবহার হওয়ায় এবং সদৃশপদ উপম্যের বাচক নয় বলে এখানে সমাসগা আর্থী উপমা ।

(५) गाञ्छीर्यगरिमा.....रत्नवৎ ॥

এখানে দুটি উপমা — একটিতে সাগর উপমান, রাজা উপমেয়, গাঞ্ছীর্যগরিমা সাধারণ ধর্ম, ‘বৎ’ উপম্যের বাচক । দ্বিতীয়টিতে সূর্য উপমান, রাজা উপমেয়, দুর্লক্ষ্যত্ব সাধারণ ধর্ম এবং ‘বৎ’ উপম্যের গমক । দুটিতেই উপমা তদ্বিতীয়, প্রথমটিতে শ্রোতী দ্বিতীয়টিতে আর্থী । প্রথমটির ব্যাখ্যা — গঙ্গাভূজঙ্গস্য ইব গাঞ্ছীর্যগরিমা..... । দ্বিতীয়টির ব্যাখ্যা অন্বররত্নেন তুল্যম্..... ।

✓ विभजते — पूर्णेत्यादिना । पूर्णा उपमा तु सर्वावयवा, लुप्ता अनुपात्य-लिङ्गिदङ्गा ।

एकस्य द्रुयोरित्यादि । उपमानादीनां चतुर्णां मध्ये त्रयाणामुपमानेतरेषामिति

তার মধ্যে প্রথমটি শ্রোতী ও আর্থী হয় এবং বাক্য, সমাস বা তঙ্কিতে থাকে।
 ‘প্রথমটি’ অর্থাৎ পূর্ণ।

‘যথা’ ইব’ ‘বা’ প্রভৃতি শব্দের অর্থবোধ যেখানে হয় সেখানে উপমানতার প্রতীতি হয়। যদিও এগুলি উপমানের বিশেষণ, তাহলেও শব্দশক্তি বলে অবগমাত্রেই মন্তো সম্বন্ধ প্রতিপাদিত করে তাই তার উপস্থিতিতে শ্রোতী উপমা। তেমনি ‘তত্ত্ব তসোব’ এই অর্থে বিহিত বতির উপাদানেও।

‘তেন তুল্যং মুখম্’ ইত্যাদি উপমেয়ে ও, ‘তত্ত্বামস্য’ ইত্যাদিতে উপামানেও, ‘ইদং চ তচ্চ তুল্যাম্’ ইত্যাদিতে দুটিতেই তুল্যাদি শব্দের বিশ্রান্তি হয় তাই সাম্যের পর্যালোচনার দ্বারা তুল্যতার প্রতীতি হয় বলে সাধর্ম্য আর্থ হয়, সেজন্য তুল্যাদিশব্দের উপাদানে আর্থী (উপমা), তেমনি “তেন তুল্যং ক্রিয়া চেত্বতিঃ” এর দ্বারা বিহিত বতির উপস্থিতিতে।

“ইবেন নিত্যসমাসো বিভক্ত্যলোপঃ পূর্বপদপ্রকৃতিস্বরত্তং চ” অনুসারে নিত্যসমাসে ইব শব্দের যোগে সমাসগা।

যথাক্রমে উদাহরণ —

যুদ্ধকালে প্রভুত্বের উৎপত্তিহেতু আপনাকে জয়শ্রী স্বপ্নেও ত্যাগ করে না, যেমন পতিরতা নারী প্রিয়কে (ত্যাগ করে না)।

চকিত হরিণের মতো চঞ্চললোচনার ক্ষেত্রে প্রভাত সূর্যের কাণ্ডি হরণকারী এই মুখ এবং কমল — এই দুটি সমান বলে মনে হৰ্ষ উদ্বিদিত হয়।

প্রশ্ন উঠতে পারে, এই উদাহরণগুলি অলংকারের উদাহরণ, না ধ্বনি বা গুণীভূতব্যঙ্গের। প্রথম উপ্লাসে মশ্যাটভট্ট স্বয়ংই চিত্র কাব্যের লক্ষণ করেছেন — শব্দ - চিত্রং বাচ্যচিত্রমব্যঙ্গং ত্ববরং স্মৃতম্(কা.প্র. ১।৫)। সেক্ষেত্রে ‘অব্যঙ্গ’ পদটি লক্ষণীয়। যেখানে ব্যঙ্গার্থ নেই সেটিই অবর বা অধম, যাকে চিত্রকাব্য বলা হয়। কিন্তু উল্লিখিত উদাহরণগুলি ব্যঙ্গার্থের চমৎকৃতিরহিত, এমন কথা বলা যায় না। যেমন প্রথম উদাহরণটিতেই দেখা যায়, ‘পতিরতা নারীর মতো’ এই অর্থটি লোকোন্তর চমৎকারের আশ্রয়। কিন্তু ‘তেমনি জয়শ্রীর দ্বারা আপনার সেবা’ — এই প্রতীয়মান অর্থের প্রকাশ না হলে উক্তির বৈচিত্র্য হয় না, এবং এই বৈচিত্র্যই অলংকার। সেক্ষেত্রে এই শ্লোকে পতীয়মানের অপেক্ষা থাকায় গুণীভূতব্যঙ্গেরই প্রসঙ্গ আসে। কিন্তু বাস্তবিক তা হয় না। এখানে ব্যঙ্গের স্পর্শমাত্রের কারণে চারুত্বের উপলক্ষ হয় না, বাচ্যার্থের বৈচিত্র্যের উপলক্ষের কারণেই হয়। অতএব এখানে অলংকারেরই প্রাধান্য। যেখানে রসাদি ব্যঙ্গ অলংকার হয়, অথবা যেখানে অন্য অলংকার হয় সেখানে সব স্থলেই এই নিয়ম অব্যভিচারী — অর্থাৎ বাচ্যবৈচিত্র্যের কারণে চারুত্বের প্রতীতি হলে তা অলংকার বিশেষ; এই নিয়মের ব্যতিক্রম হয় না। অলংকারের উদাহরণ দিতে হলে এই ব্যঙ্গ রসাদি অথবা অন্য অলংকারকে অগ্রহ্য করেই দিতে হয়।

তত্ত্ব বক্ষ্যামঃ। লোপে অনুপাদানে। তত্ত্ব ক্লচিদ্ব্যায়কৃতম্, ক্ল চ নানুশাসনিকমতি যথাযথ দর্শযিষ্যামঃ।

অগ্রিমা সুত্রে প্রথমমুপাত্তা। অগ্রিমেত্যনেনৈব লব্ধে: সেতি সুখার্থম্।

यिनि अत्याघात, दिवाप्रभामय, नियमकारी ओ शुभ, लक्ष्मीर विलासभूमि विष्णुर चार वाहन मतो चारटि उपाय दिये पृथिवी धारण करेछिलेन।

राजन्! अमोघभाबे मनोबाञ्छा पूरगेर पथनिर्माणे ये आपनार यशोगीत गाओया हय, ये आपनि स्वगीय तरुर मतो (इच्छापूरणकारी), सेइ आपनि कार अभिलाखेर वस्तु नन?

याँर गভीरतार गौरव सत्याइ गङ्गाप्रणयीर (सागरेर) मतो, तिनि ग्रीष्मेर सूर्येर मतोइ युद्धे दुर्लक्ष्य।

पतिरुता प्रियेर प्रति अनुरक्ता हले येमन अलौकिक चमकारेर विषय हय, तेमनि जयश्री तोमार द्वारा इतादि प्रतीयमान व्यतिरेके उक्तिर बैचित्र्य येहेतु हय ना। बैचित्र्यइ अलंकार। तबुओ ध्वनि-गृणीत्वस्येर व्यवहार हय ना। व्यस्येर संस्पर्श थेके चारत्त्रेर प्रतीति एखाने हय नि, बाच बैचित्र्येर प्रतिभास थेकेइ हयेहे। रसादि रूप व्यञ्ज्य अर्थो अन्य अलंकार हय, सर्वत्र एই (नियमेर) अव्याभिचार हय बले एই (सब) गण्य ना करेइ विशेष अलंकारेर उदाहरण हय। ता ना हले उदाहरत (शोकादि) विरसताप्राप्त हय, एই कारणे पूर्वापरेर विरुद्ध उक्ति हयेहे एरकम देखा उचित नय।

येमन 'अभिज्ञानशकुन्तलेर सेइ प्रसिद्ध श्लोक —

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशसि वहशो वेपथूमतीं

रहस्याख्यायीब ऋनसि मृदू कर्णात्तिकचरः।

करौ व्याधुष्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्मधरः

वयः तत्त्वाष्वेषान्मधुकर हतास्त्रः खलू कृती॥ (अ. श. १म अक्ष)

एखाने उपमेय भ्रमरे उपमान हठकामुकेर व्यवहार आरोपित हयेहे बले समासोक्ति अलंकार। किञ्च एखाने शृङ्गार रस वाङ्य हयेहे, एवं मधुकरेर श्वाभाविक आचरण वर्णना करा हयेहे ताइ ऋभाबोक्ति अलंकारेऽप्रसङ्ग। किञ्च एके समासोक्तिर उदाहरण बले विश्लेषण करले एगुलि तथन अग्राह्य करते हय। वास्तविक कोनोरकम व्यस्येर योग ना थाकले सेइ अर्थ विरस हये पड्डे। ता आर काब्येर विषय हय ना। अतएव एই उक्तिगुलि परम्पर विरोधी नय। वस्तुत मम्पाट निजेइ 'अव्यञ्ज्यम्' पदेर अर्थ करेहेल — स्फूटप्रतीयमानार्थरहितम्। अर्थात् प्रतीयमान अर्थ खूब स्पष्ट हवे ना।

श्रौत उपमानोपमेययोः समानधर्मसम्बन्धो यत्र शब्दादवसीयते सा।

तथा वाक्यमैकपद्यानापनमाकाङ्क्षादिमदनेकं पदम्। सा कथं स्यादित्यत आह — यथेवेति। यत्परा यदुतरं श्रूयमाणाः। तस्यैव तदर्थस्यैव, न तु तत्पूर्वतामनापनस्य पदार्थस्य। एते यथेवादयो विशेषणानि। यज्ञातीयगुणवानिन्दुप्रभृतिरिति प्रतीतेः। तर्हीवादयः किं प्रतिपादयन्तीत्यत आह — सम्बन्धमिति। स च व्याख्यात एव। षष्ठीवदिति। स्वपूर्वस्य प्रतियोगित्वावगमकत्वात्।

ननूपमानविशेषणत्वे कथं सम्बन्धाभिधायितासम्बन्धे प्रतियोगिनो विशेषणत्वनियमादित्यत आह — शब्दशक्तिमहिमेति। इवादीनामव्ययानां ततात्वेऽपि विशेषणत्वस्वभावादिति। यद्यपि-तथापिशब्दयोः सङ्गतिः।

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्विते पुनः ।

धर्मः साधारणः । तद्विते कल्पवादौ त्वाथ्येव । तेन पञ्च । उदाहरणम् ।

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः ।

करणीयं वचश्वेतः सत्यं तस्यामृतं यथा ॥ ४९८ ॥

आकृष्टकरवालोऽसौ सम्पराये परिभ्रमन् ।

प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः ॥ ४९९ ॥

करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा ।

विषकल्पं मनो वेत्स यदि जीवसि तत्सखे ॥ ५०० ॥

उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समाप्तगा ॥ ८८ ॥

आलोचना : लुप्तोपमार क्षेत्रे अनेकगुलि भेद आছे। तार मध्ये श्रौती — आर्थी, वाक्यगा-समाप्तगा — एই सब भेदगुलि पाओया याय, किञ्च सब जायगाय सब प्रकारेर मक्कान मेले ना ।

प्रथम प्रकार --- साधारण धर्मेर लोप । एই प्रकारेर लुप्तोपमाय श्रौती तद्वितगा एই भेदटि नेहे । अन्यगुलिर उदाहरण —

(१) धन्यस्या..... तस्यामृतं यथा ॥

१ एখाने बाक् ओ अमृतेर सादृश्य बाको प्रकाश हয়েছে, 'যথা' পদ দিয়ে সাদৃশ্য বোঝানো হয়েছে, তাই শ্রৌতী বাক্যগা উপমা । মধুরত্বক্রমে সাধারণ ধর্ম লোপ পাওয়ায় লুপ্তোপমা ।

টীকা : श्रौतीत्वं व्युत्पादयति । श्रुत्यैवेति । श्रुत्यैव, न तु कथं सदृशमित्याकाङ्क्षितधर्मपेक्षयापि । तत्सद्वावे इवाद्युपादानेऽपि ।

नन्विवादीनां प्रयोगे श्रौती, तुल्यादीनां चार्थीति कथं नियमः ? द्वयोः सादृश्यवाचकत्वेन तुल्यत्वादिति चेत्, अत्रेच्यते-इवादिप्रयोगे प्रतियोग्यनुयोगि-समानधर्मबोधकानां समानविभक्तिकत्वेन परस्परशब्दान्वयेनानुपपत्तिः । यथा 'कमलमिव मुखं सुरभि' इत्यादौ कमले मुखे च द्रागेव सौरभान्वयात् । 'चन्द्रेण तुल्यं मुखमाहादकम्' इत्यादौ तु चन्द्रेण सह नाहादकत्वान्वयः शब्दः, विभक्तिभेदात् । किन्तु कथं तुल्यमित्याकाङ्क्षायामार्थं एवेति श्रौत्यार्थीविवेकः ।

'कमलं मुखं च तुल्यं सुरभि' इत्यत्र विभक्तिसाम्येऽप्युपमानोपमेयभावो न शब्दश्रवणमात्रेणावगम्यते, किन्तु प्रकृतत्वात् प्रकृतत्वपर्यालोचनयैवेति नेयं श्रौतीति भावः । उपमानोपमेयोभयविशेष्यकत्वेऽपि प्रतियोग्यनुयोगिभाव उपमानोपमेययोः, गुणप्रधानभावात् प्रकृतत्वेनोपमेयस्य प्राधान्यादिति ।

नन्विवादीनां सादृश्यभिधाने चन्द्रादौ च कथं भेदेन तद्वैशिष्ट्यान्वयः ? विभक्त्यर्थारन्तरभावं बिना नामार्थयोस्तदनुपपत्तेः, मैत्रम्, अव्ययादन्यत्रैव तत्रियमात्;

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स ।

दीसइ अह व णिसम्मइ सरिसं असंसमेतेण ॥ ५०१ ॥

कव्वस्सेत्यत्र कव्वसमिति, सरिसमित्यत्र च णूणमिति पाठे एषैव समासगा ।

**वादेलोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यडि।
कर्मकर्त्रोर्णमुलि**

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट् समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्ने व्यचा, कर्तुः क्यडा, कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमूला च भवेत् ।

(२) आकृष्टेकरवालो .....प्रभुः ॥

एथाने कृतान्तेर सঙ्गे राजार सादृश्य प्रकाश पेयेहे वाको, 'समः' पदाति दिये सादृश्य बोधानो हयेहे, ताहे आर्थी वाक्यगा उपमा । दारुणज्ञप साधारण धर्म लूप्त हउयाय लूप्तोपमा ।

(३) करन्तनहेवा .....तृस्थे ॥

एथाने क) करवालेर सঙ्गे आचारेर, (थ) वाक् एर सঙ्गे अभ्युत्तेर, एवं (ग)

अन्यथा 'घटः पटो न' इत्यत्र घटान्योन्याभावयोर्भेदान्वयो न स्यात् ।

तद्वितमात्रे न श्रौतीत्वमित्याह — तत्रेत्यादि । तत्रेति सप्तम्यन्तात् । तस्येति षष्ठ्यन्तादिवार्थे वतिरित्यर्थः । इवार्थः सादृश्यम् ।

अर्थी व्युत्पादयति — तेन तुल्यमित्यादि । उपमेय एव उपमेयमात्रसम्बन्धः । एवमुपमान एवेत्यत्रापि । आदिपदात् समसदृशादिपरिग्रहः । विश्रान्तिः सामानाधिकरण्येनान्वयबोधजनकतयाऽन्यनिराकाङ्क्षता । साम्यमुपमानोपमेयभावः । पर्यालोचना प्रकृताप्रकृतत्वप्रतिसन्धानम् । तुल्यता समानधर्मसम्बन्धे प्रतियोग्यनुयोगिभावः । तत्र साधर्म्यस्येति आर्थीत्वं व्याख्यातमेव ।

समासगमितामाह — इवेनेत्यादि । अनेन समासव्युत्पादनम्, अन्यथा 'अग्निरिव राजः' इति समासान्तविधिर्न स्यात् ।

स्वप्रेऽपीत्याहि । वैरिभिः स्वप्रेऽपि भवतो विजयस्यैवानुभवात् । प्रभावः प्रभुत्वम् । उत्पत्तिहेतुः प्रभवः । स्वाधीनपतिका पत्युः स्वाधीना पतिव्रता स्वाधीनपतिका यथेति वाक्यगा श्रौती ।

चकितेत्यादि । कुधि सत्याम् । कुपितारुणेत्यपि पाठः । कोपेऽपि कान्त्यनपचयात् । सम्मदं हर्षम् । समशब्दयोगादार्थी वाक्यगा ।

अत्यायतैरित्यादि । उद्धतानां विपथगामिनां दानवानां च दिव्यैरुत्कृष्टैः स्वर्गोयैश्च । स्वार्थं मयट् । उपायैः सामादिभिः । अद इति भुवनविशेषणम् । लक्ष्मीः कमला सम्पत्तिश्च ।

उदाहरणम् —

ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥ ५०२ ॥

तथा —

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाहितचित्तूर्णचार ।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥

पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसा-

वन्तः पुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणे-

रालोक्य तस्य चरितानि सपलसेना ॥ ५०१ ॥

विषेद सঙ्गे भनेन सादृश्य देखानो हयेछे । (क) ते इव शब्दों देखाने जन्य श्रौती, 'करवालइव' समासेर जन्य समासगा । जिघांसारूप साधारण धर्म लूप्त हयेछे । (ख) ते 'उपमा' शब्द दियेसादृश्य बोकानो हयेछे वले आर्थी एवं समासगा । मधुरञ्जकूप साधारण धर्मेर लोप हयेछे । (ग) ते 'कल्प' दियेसादृश्य बोकानो हयेछे ताइ आर्थी, एই तद्वित प्रत्यय युक्त हयेछे वले तद्वितगा । क्षतिकरञ्जकूप साधारण धर्म लूप्त । 'कल्प' 'वा'

अत्र भुजैरिवेति समासगा श्रौती ।

अवितथेति । अव्यर्थमनोरथवर्त्मप्रकाशनेषु प्रकृष्टगुणगरिम्णा गीता श्रीर्यस्य ।
सुरतरुः कल्पद्रुमः । क्षितीश्वरेति सम्बुद्धिः ।

अत्र सुरतरुसदृश इति समासगा आर्थी ।

गाम्भीर्येति । गाम्भीर्यमकलिताभिप्रायत्वम्, अत्तलस्पर्शित्वं च । भुजङ्ग
उपपतिः, शन्तनोरेव पतित्वात् ।

गङ्गाभुजङ्गस्येवेति इवार्थे वतिरिति तद्वितगा श्रौती । एवमम्बररलेत्यत्रापि
तुल्यार्थे वतिरिति तद्वितगा आर्थी । अम्बररत्नं सूर्यः ।

ननु 'गुणालङ्कारवैचित्र्यवद्व्यङ्ग्य' चित्रम् इति प्रागुक्तम्, अलङ्कार स्थानेषु च
सत्यपि तद्वैचित्र्ये व्यङ्ग्यस्यानुभाविकतया ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यान्यतरत्वसम्भवे कथं
चित्रत्वमित्याशङ्कते — स्वाधीनेत्यादि । लोकोन्तरः साधारणलोकवृत्तं
विषयीकृत्यानुत्पद्यमानश्चमत्कारो विस्मयो भूर्विषयः । प्रतीयमानेन व्यङ्ग्येन वैचित्र्यं
चमत्कारानुगुण्यम् ।

परिहरति — तथापीति । सत्यपि व्यङ्ग्ये समुत्कटया अलङ्कारकृतचारुतया
प्रथमतश्चित्ताकर्षणमिति चित्रता । न खलु वाच्यादिवैचित्रं भत्त्वविरोधीति
सिद्धान्तपर्यवसानम् ।

मृधे निदाधधर्माशुदर्श पश्यन्ति तं परे ।

स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः ॥ ५०५ ॥

अनुवाद : अनुकूल (भेद) धर्मेर लोपे हय, किञ्च तक्षितगा श्रोती हय ना ।

धर्म अर्थात् साधारण धर्म । तक्षिते 'कल' 'वा' इत्यादि आर्थीहि । ताहि पाँच प्रकार ।

उदाहरण —

तिनि धना एवं अनन्यसाधारण सौजन्येर उৎकर्म विशिष्ट, तार सता एवं अमृत सदृश वाक्य पालनेर योग्य ।

अत्रु कृपाण आकर्षण करेय युक्ते भ्रमण करार समये शक्रगणेर काछे कृताण्डेर मतो दृष्ट हलेन ।

सथा ! तुमि यदि जानो ये तार आचरण कृपाणेर मतो, वाक् अमृतेर मतो, एवं विषेर मतो, तबेहि वीचबे ।

एইसব তক্ষিত প্রত্যয় আর্থী উপমাতেই প্রযোজ্য । অতএব এই প্রকারের লুপ্তোপমার পাঁচটি ভেদ — শ্রোতী বাক্যগা, সমাসগা, এবং আর্থী বাক্যগা, সমাসগা, তক্ষিতগা ।

উপমানের লোপ হলে বাক্যগা ও সমাসগা --- দুই প্রকারের হয় । উদাহরণ —

সঅলকরণ ..... সদৃশঃসমেষ্টেণ ॥

(সকলকরণপরবিশ্বামুক্তীবিত্তরণং সরসকাব্যস্য ।

দৃশ্যতেখবা নিশম্যতে সদৃশমংশাংশমাত্রেণ ॥)

এখানে সরসকাব্য উপনৈয়, সকলকরণপরবিশ্বামুক্তীবিত্তরণ সাধারণ ধর্ম, 'সদৃশ'

ন खल्वित्यादि । अत्रालङ्कारवति काव्ये । संस्पर्शो वैशिष्ट्यम्, परामर्शोऽवगाहनम्, चारुताप्रतीतिश्वमत्कारः । वाच्यस्य 'चन्द्र इव मुखमाहादकम्' इत्यादौ चन्द्रादिनिष्ठधर्मसजातीयमुखादिनिष्ठधर्मस्य शोभातिशयस्य वैचित्र्यम् । सर्वजनमन्मथोदीपकत्वं प्रतिभासो ज्ञानम् । रुद्रज्ञानपेक्षयैव वाच्यवैचित्र्येण चमत्कार इति चित्रतेत्यर्थः ।

नन्वेवं सति रसादौ व्यङ्ग्येऽलङ्काररान्तरे च कथं न तेन व्यवहार इत्याह — रसादिरूपस्त्वति । तदगणयित्वेत्यन्वयः । तदगणयित्वेत्यन्वयः । अलङ्कारा उदाहताः । तथा च येषामुद्भृतवैचित्र्यं तैरेव लक्ष्यं प्रदर्शयमिति भावः ।

अथासङ्कीर्णमेवोदाहियतामित्यत आह — तद्रहितत्वेनेति । तत्पदेन रसानुकर्षणः, उदाहियमाणाः प्रदर्शयमानाः । विरसतां निरास्वादताम् ।

अयमर्थः — रसाभावेऽलङ्कारता न स्यात्, वाचकवाच्योपस्कारद्वारा तदुपकारकत्वेनैव तत्त्वात् । केवलमापाततः स्ववैचित्र्ये चित्रविश्रमणाच्चित्रतेत्याह — न दर्शनीयमिति । अव्यङ्ग्यत्वं लक्ष्यमिति परस्परविरुद्धाभि धानमिति ।

लुसामाह — तद्वदिति । तद्वत् पूर्णवत् । लोपे अनुपादाने । षड्विधत्वं वारयति नेति ।

বিভাবনা:

বিভাবনা হেতুঘটিত অলংকার। বিভাবনা শব্দটির যৌগিক অর্থ হল- বিভাব্যতে বিশেষেণ ভাব্যতে চিন্ত্যতে বিচার্যতে ইতি বিভাবনম্' অর্থাৎ বিশেষভাবে ভাবনা, চিন্তা, অনুসন্ধান করাই বিভাবনা। মশ্মটাচার্য কাব্যপ্রকাশের দশম উল্লাসে বিভাবনার লক্ষণ প্রসঙ্গে বলেছেন-

“ক্রিয়াঃ প্রতিষ্ঠেধেপি ফলব্যক্তিবিভাবনা।”

অর্থাৎ ক্রিয়ার নিষেধেও ফলের প্রকাশ হলে বিভাবনা অলংকার হয়। বৃত্তিতে মশ্মটাচার্য বলেছেন- “হেতুরূপক্রিয়া নিষেধেপি তত্ফলপ্রকাশনঃ বিভাবনা।”

কারণব্যতিত কার্যেৎপত্তি কল্পনাবশঃ বিভাবনা বিরোধমূলক অলংকার। কিন্তু ঐ বিরোধ কার্যের সাথে কারণের, এই বিরোধ বাস্তব নয়। লোকপ্রসিদ্ধ কারণের অভাব থাকলেও অন্তিমে অপ্রসিদ্ধ কারণ হতে সেই কার্যের উৎপত্তির বোধ হয় বলে বিরোধের অবসান হয়। এ বিষয়ে পরবর্তী কালে আলংকারিক জগন্নাথের উক্তি হল- “আপাততো বিরোধঃ প্রতীয়মানঃ অপি তদিতরকারণকল্পন্যা নিবর্ত্ততে”।

মশ্মটাচার্য বিভাবনা অলংকারের উদাহরণ দিয়েছেন-

“কুসুমিতলতাভিরহতাঽপ্যধন্ত রূজমলিকুলৈরদষ্টাপি।

পরিবর্ততে স্ম নলিনী লহরীভিরলোলিতাঽপ্যধূর্ণত সা॥।”

অর্থাৎ কুসুমিতা লতার দ্বারা আহত না হয়েও সে ব্যথা পেয়েছিল, ভ্রমরপুঞ্জের দ্বারা দষ্ট না হয়েও সে ঘুরে গিয়েছিল, পুঁক্রণীর তরঙ্গে চঞ্চল না হয়েও সে ঘূর্ণিত হতে লাগল।

এখানে দেখা যাচ্ছে লতার দ্বারা আহত হওয়া ইত্যাদি কারণ না থাকা সত্ত্বেও ব্যথা প্রভৃতি কার্যের প্রকাশ পেয়েছে তাই বিভাবনা অলংকার হয়েছে। শ্লোকে উক্ত প্রসিদ্ধ কারণ গুলি এখানে কারণ নয়, তাত্পর্য অনুধাবনায় বিরহই এখানে ব্যথা প্রভৃতির কারণরূপে প্রতীয়মান।

নির্দশনাঃ

গুপ্তম্যমূলক অর্থালংকারসমূহের মধ্যে অন্যতম নির্দশনা। নির্দশনায় বিস্তৃতি বিস্তৃতি ভাবেরও বিষয় থাকে। নিপূর্বক দৃশ্য ধাতুর উত্তর স্তুলিঙ্গে যুক্ত প্রত্যয়ে নির্দশনা শব্দটির বৃৎপত্তি। এত অর্থ নিশ্চিত ভাবে যা উপমেয় ও উপমানের ভাদ্য করায়। মশ্মটাচার্য নির্দশনার লক্ষণ প্রসঙ্গে বলেছেন-

“নির্দশনা।

অভবন্ত বস্তুসম্বন্ধ উপমাপরিকল্পকঃ ॥”

অর্থাৎ বস্তুর মধ্যে অসম্ভব সম্বন্ধ, যা উপমার পরিকল্পক, তাই নির্দশনা অলংকার। এখানে বস্তু শব্দের দ্বারা প্রকৃত ও অপ্রকৃত উভয় প্রকার বস্তুকেই বোঝানো হয়েছে। কাব্যপ্রকাশবিভাগিকারিকা টীকাতে এর অর্থ করা হয়েছে- ‘অভবন্ত বস্তুসম্বন্ধ উপমাপরিকল্পকঃ, বস্তুনোর্বাক্যার্থযোঃ উপমাপরিকল্পক উপমামাক্ষিপ্য স্বস্থিনৃ পর্যবসন্তঃ ।’

মশ্মটাচার্য নির্দশনা অলংকারের উদাহরণ দিয়েছেন-

“ক্ষেত্রসূর্যপ্রভবো বংশঃ ক্ষেত্রচাল্লাবিষয়া মতিঃ।

তিতীবৃদ্ধুস্তরং মোহাদুড়ুপেনাস্তি সাগরম্ ॥”

অর্থাৎ কোথায় সূর্যবংশ, আর কোথায় আমার ক্ষুদ্র বুদ্ধি, মোহবশত আমি ভেলার দ্বারা দুর্গম সাগর অতিক্রম করতে উদ্যত হয়েছি। ভেলায় চড়ে সাগর পার হওয়ার মতো ক্ষুদ্র বুদ্ধিতে সূর্যবংশের বর্ণনা করাও অসম্ভব, এই বর্ণনার মূলে রয়েছে উপমা। মশ্মটাচার্য বৃত্তিতে বলেছেন- “অত্রোডুপেন সাগরতরণমিব মন্মত্যা সূর্যবংশবর্ণনমিত্যুপমাযাঃ পর্যবস্যতি।”

গুপ্তম্যবাচক নির্দশনার অপর একটি উদাহরণও মশ্মটাচার্য দিয়েছেন-

“উদযতি বিততোধৰ্শরশ্মিরজ্জা-

বহিমন্তো হিমধান্তি যাতি চাস্তম্।

বহতি গিরিরঘঃ বিলঘংঘণ্টা-

দ্বয়পরিবারিতবারণেন্দ্রলীলাম্ ॥”

অর্থাৎ একদিকে বিকীর্ণ উর্ধ্বরশ্মি নিয়ে সূর্য উদিত হলে এবং অন্যদিকে চন্দ্ৰ অস্ত গেলে এই পৰ্বত দুটি ঘণ্টা দুই দিকে ৰোলানো গজেন্দ্ৰের ন্যায় সৌন্দৰ্য বহন কৰছে।

এখানে গজেন্দ্ৰের সৌন্দৰ্য পৰ্বত বহন কৰছে, অর্থাৎ গজেন্দ্ৰের ন্যায় পৰ্বত এই ঔপম্য সাধিত হয়েছে।

বিষ্ণু-প্রতিবিষ্ণু ভাব নিদর্শনার উদাহৰণ দিয়েছেন মশ্মটাচার্য-

“দোৰ্ভ্যাঃ তিতীৰ্বতি তন্ত্ৰজ্ঞবতীভুজঙ্গ-

মাদাতুমিচ্ছতি করে হরিগাঙ্কবিষ্ণুম্।

মেৰুং লিলঙ্ঘযিষ্ঠতি ধূৰুবমেষ দেৱ

যন্তে গুণানু গদিতুমুদ্যমমাদধাতি॥”

অর্থাৎ দেৱ, যে আপনার গুণ বৰ্ণনা কৰতে উদ্যত হয়, সে দুই বাহু দিয়ে সাগৰ অতিক্ৰম কৰতে ইচ্ছা কৰে, হাতে চন্দ্ৰকে ধৰতে চায়, মেৰুপৰ্বতকে লঙ্ঘন কৰতে বাসনা রাখে। এখানে আপনার গুণ বৰ্ণনা কৰে একটি উপমেয়ের সাথে দুই বাহু দিয়ে সাগৰ পার হওয়া প্ৰভৃতি অনেকগুলি উপমানেৰ মালোপমাকৰণে বিষ্ণু-প্রতিবিষ্ণুভাব নিদর্শনা অলংকাৰ হয়েছে।